Jiří Šubrt a kolektiv

Soudobá sociologie I

(Teoretické koncepce a jejich autoři)

10 Učební texty Univerzity Karlovy v Praze

Soudobá sociologie I
(Teoretické koncepce a jejich autoři)

doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc., a kolektiv

Recenzenti:
prof. PhDr. Jiří Kabale, Ph.D.
PhDr. Jan Balon, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
Redakce Lenka Ščerbaničová
Grafická úprava Zdeněk Ziegler
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2007
© Jiří Šubrt (za kolektiv autorů), 2007

ISBN 978-80-246-1275-1
ISBN 978-80-246-2729-8 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

http://www.cupress.cuni.cz

Obsah

Úvodem /7

Stanislav Holubec
Teorie světového systému Immanuela Wallersteina /9

Markéta Sedláčková
Zygmunt Bauman: Teoretik doby postmoderní /40

Naděžda Čadová
Alvin a Heidi Tofflerovi aneb cesta do budoucnosti /52

Jiří Šubrt
Niklas Luhmann: Komplexita, evoluce, kontingence /68

Marek Německý
Strukturní neofunkcionalismus Richarda Müncha /120

Jiří Šubrt
Anthony Giddens: Teorie strukturace, teorie modernity /138

Petr Lupač, Jan Sládek
Městská otázka a informační věk v díle Manuela Castellse /178

Jiří Šubrt
Druhá moderna a její rizika: Ulrich Beck /212

Ondřej Lánský
Kritická teorie a teorie uznání Axela Honnetha /241

Zuzana Uhde
Feministická společenská kritika: Rovnost a diference /279

Ondřej Štěch
Amitai Etzioni: Od organizace k aktivnímu společenství /315

Úvodem

Studijní texty *Soudobá sociologie I: Teoretické koncepce a jejich autoři* chtějí mapovat významné teoretické trendy, jež ovlivňují charakter sociologie na počátku 21. století. Publikace je určena studentům, kteří mají tuto problematiku ve svých studijních osnovách, i všem ostatním zájemcům z řad odborné i širší veřejnosti.

Učebnice vznikala spontánně jako jakýsi vedlejší, předem neplánovaný produkt výuky soudobých sociologických teorií na katedře sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Při jejím zpracování mohl editor využít skutečnost, že řadou aktuálních témat se zabývají jeho mladší kolegové, studenti, čerství absolventi nebo doktorandi. Kniha přináší soubor textů, jejichž vznik byl iniciován různými okolnostmi, a proto nemají zcela standardizovanou podobu. I přes určité rozdíly v přístupech k jejich zpracování lze nicméně konstatovat, že všechny zveřejněné práce si kladou primárně za cíl podat základní, všeobecný a relativně ucelený výklad zvolené problematiky. Tematicky jednotlivé příspěvky spojuje skutečnost, že referují o klíčových postavách soudobé sociologie, které významným způsobem zasahují do diskusí o povaze soudobého světa a jejichž teoretická činnost má často (nikoli však ve všech případech) i určité politické konotace.

Je zcela zřejmé, že publikace tohoto rozsahu nemůže postihnout soudobou teoretickou scénu v celé její šíři a pestrosti. Nezbývá proto, než zcela otevřeně přiznat, že základní tendencí, jež sestavení studijních textů orientovala, nebylo úsilí o vytvoření nějakého reprezentativního přehledu,[1] nýbrž zcela jednoduše snaha zpřístupnit touto cestou především ty autory, kteří zatím u nás nebyli v sociologických učebnicích představeni v té míře, jaká jejich dílu náleží. To, že jsme do názvu naší práce umístili číslici „I", navíc znamená, že v započatém úsilí hodláme v blízké budoucnosti pokračovat.

Jiří Šubrt

---

[1] Zájemce o systematičtější pohled na soudobou sociologii lze odkázat především na knihy *Sociologické školy, směry, paradigmata* (Praha, Sociologické nakladatelství, 1994) a Jiří Šubrt *Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie* (Praha, ISV, 2001).

Teorie světového systému Immanuela Wallersteina

Stanislav Holubec

Teorie světového systému představují asi nejvýznamnější pokus o vytvoření ucelené teorie vzniku a fungování kapitalismu, jaký zazněl ve 20. století. Jejími nejvýznamnějšími představiteli jsou Immanuel Wallerstein, Andre Gunder Frank a Christopher Chase-Dunn. Tito autoři publikují od sedmdesátých let články a studie z oborů sociálních a hospodářských dějin novověku, otázek rozvoje zemí třetího světa, fungování světové ekonomiky a globální nerovnosti. Asi nejznámější prací se stala třísvazková Wallersteinova monografie World System I., II, III. [1974, 1980, 1989]. Immanuel Wallerstein[2] (*1930) byl původním vzděláním afrikanista a k problematice dějin a fungování kapitalismu dospěl v 60. letech, když se zabýval otázkami možností rozvoje afrických států. Za hlavní inspirační zdroje teorie světových systémů uvádí marxismus a další autory vycházející z marxovské tradice zabývající se dějinami hospodářství, např. N. D. Kondratěva[3]

---

[2] Wallerstein se narodil v New Yorku, vystudoval Columbia University tamtéž a stal se profesorem sociologie v roce 1971 na McGill University. Celosvětové proslulosti se dočkal až za svého působení na Binghamton University (SUNY), kde byl ředitelem Centra Fernanda Braudela pro studium hospodářství, historických systémů a civilizace. V letech 1994–98 byl předsedou Americké sociologické asociace. V současné době působí jako emeritní profesor Yale University. Wallerstein působil také na mnohých místech v zahraničí, např. jako ředitel École des Hautes Études en Sciences Sociales v Paříži. Od počátku 70. let se věnuje studiu vzniku a rozvoje kapitalistického světového systému. Výsledky své práce publikoval v třídílné monografii *The World-system* [1974, 1980, a 1989] a *The Capitalist World-Economy [1979]*. V posledních letech působí jako jeden z teoretiků antiglobalizačního hnutí, společně s P. Bourdieu nebo N. Chomskym. Z tohoto období vyšla v češtině jeho kniha *Vzestup a pád americké moci*. Na svých internetových stránkách publikuje pravidelně komentáře k aktuálním politickým problémům.

[3] Ruský ekonom N. D. Kondratěv (1892–1938) rozpracoval teorii hospodářských cyklů, podle které spočívá vývoj kapitalistických ekonomik v tzv. dlouhých vlnách trvajících čtyřicet až šedesát let. Každá z těchto vln má svou fázi A a B. Ve fázi A dochází k růstu výroby, k inovacím, k nebezpečí válek, vzniku diktatur a k revolucím v rozvinutých zemích, ve fázi B naopak klesá tempo růstu, vzrůstá sociální nerovnost, ale také klesá počet stávek a aktivita širokých vrstev. Diktatury se prosazují spíše v chudších zemích [Prorok, 199: 120–132].

nebo J. A. Schumpetera, dále francouzskou školu Annales představovanou F. Braudelem, z níž si Wallerstein vypůjčil koncept „longue durée" neboli cyklů dlouhého trvání a její geografický redukcionismus[4]. Třetím zdrojem jeho práce je obecná teorie systémů.

Světový systém je pro Wallersteina územím propojeným ekonomickými vazbami s danou strukturou a funkcemi, slovy Chase-Dunna „mezisocietální sítí regulované interakce" [Chase-Dunn, 2004:3]. Původně hovořil Wallerstein pouze o jednom světovém systému, který se v dějinách objevil – evropském kapitalistickém, později připustil možnost existence alternativních systémů či protosystémů, které existovaly již dříve případně v jiných oblastech světa a byly expanzí kapitalistického světového systému zničeny. Kapitalistický světový systém vzniká v Evropě po roce 1450, kdy především díky dálkovému obchodu dosáhla hospodářská integrace takového stupně, že se vytvořil ekonomický celek nové kvality. Přispěla k tomu také krize feudální ekonomiky, která byla podle Wallersteina způsobena především třemi faktory: 1. Zemědělská produkce upadala nebo stagnovala tím, jak vládnoucí třída feudálních společností rostla a zvyšovalo se zatížení sedláků. 2. Hospodářský cyklus feudální ekonomiky dosáhl svého vrcholu ve třináctém století, poté začala tato ekonomika nenávratně stagnovat a upadat. 3. Klimatické změny té doby vedly k úpadku zemědělské produkce a způsobily větší náchylnost populace k masovým epidemiím. Pro Wallersteina nevzniká kapitalismus díky protestantské etice, jak tvrdí M. Weber, ani výlučně díky prvotní akumulaci kapitálu, jak tvrdí K. Marx. Klíčovou roli podle něj mají další faktory: Je to především dálkový obchod a směna zboží mezi jednotlivými regiony a vytvoření sociální skupiny kupců, bankéřů a vlastníků manufaktur ve velkých městech.

Nově vzniklý ekonomický celek obsahuje západní Evropu a dochází v něm k nerovné dělbě práce mezi jednotlivými regiony. Tak se začínají vytvářet tři základní zóny systému. V centru se nachází jádro – „core", které především konzumuje a produkuje nejkvalitnější výrobky. Odtud také pochází většina kapitálu a nacházejí se zde hlavní centra směny. Na počátku světového systému bylo jádro tvořeno Anglií, Nizozemím a severní Francií. Na okrajích systému existuje periferie, území které dodává suroviny a levnou pracovní sílu. Ta je v této době tvořena především vý-

[4] Přesvědčení, že tvar, reliéf zemí a kontinentů má zásadní vliv na historický vývoj společnosti zde žijící.

chodní a severní Evropou a jižní Itálií. Mezi těmito územími se nachází semiperiferie – oblast, která má jak rysy jádra, tak rysy periferie. Jestliže jádro hraje roli vykořisťovatele a periferie roli vykořisťovaného, semiperiferie hraje roli střední třídy. V 16. století ji tvořilo Německo, jižní Francie, severní Itálie, Španělsko a Portugalsko. Území, které není do světového systému integrované, se nazývá vnější oblast – „outer area".

Světový systém vykazuje několik základních dynamik: 1. Především se rozpíná. Jestliže zasahoval počátkem 16. století pouze západní Evropu, do poloviny 19. století integroval prakticky celou planetu. 2. Vazby ve světovém systému se prohlubují. Míra integrace je především z perspektivy 20. století udivující. Například objem zboží přepravený zámořskými koráby v 16. století mezi Evropou a zbytkem světa představuje jeden kontejnerový trajekt 20. století. Přesto se jedná podle Wallersteina o kvalitativně stejný fenomén. 3. Třetí tendencí je, že ani dané tři kategorie nejsou ve světovém systému neměnné. Jednotlivé země mohou vykazovat vzestupnou i sestupnou mobilitu. Lehce se rozšiřuje především semiperiferie na úkor periferie a centrum na úkor semiperiferie, i když existují i případy zemí, které se přesunuly opačným směrem. Když Wallerstein hovoří o možnostech mobility jednotlivých zemí v rámci světového systému, vždy zdůrazňuje, že tyto možnosti jsou velice limitované. To podle něj platí i pro dvacáté století. Přesto během vývoje došlo v některých případech k posunu jednotlivých zemí v této hierarchii. Podle Wallersteina existují tři strategie, jak toho dosáhnout:

1. **První nazývá „chycením se příležitosti".** Během fáze restrukturalizace světové ekonomiky se oslabí pozice některých zemí jádra a země (semi)periferie mají šanci pokusit se o vzestup na úkor jiných zemí – často pomocí vojenské agrese. Tuto strategii uplatnilo Rusko v 19. stol. a Brazílie a Mexiko ve 30. letech 20. stol.,
2. **Dále je zde rozvoj pomocí inovace.** V rámci Kondratěvovy A fáze vývoje světové ekonomiky vyšší stupeň světové ekonomické poptávky vytváří prostor pro rozvoj některých zemí. Tuto strategii použilo Skotsko v 18. století a Jižní Korea a Tchaj-wan po druhé světové válce,
3. **Poslední strategii nazývá spolehnutím se na vlastní síly.** To obsahuje zbourání můstků ke kapitalistickému světu a je především představována socialistickou cestou. Tuto strategii nesledovalo jen Rusko a Čína, ale také asi tři tucty dalších zemí třetího světa. Jestliže byla po jistý čas účinná v Rusku, příklady mnoha ostatních ukázaly i její značné nedostatky.

Důležitým rysem je přesouvání jádra světového systému. V okamžiku jeho vzniku se nalézalo v Nizozemí, v 17. století se přesunulo do Londýna, v 19. století do Spojených států a ve 21. století dojde možná k jeho přesunu do východní Asie. Politickou nadstavbou fungování světového systému jsou velmoci, které v něm dominují. Wallerstein ukazuje, jak musí stále zápasit o své postavení s těmi, které nazývá vyzývateli. Ve světovém systému dochází ke stálému boji o politickou hegemonii. Podle Wallersteina a Chase-Dunna existovaly v jeho dějinách pouze tři hegemonie: nizozemská v 16. století, britská v 19. století a americká ve 20. století. Tito tři hegemoni měli také své vyzývatele, kteří se pokoušeli zaujmout jejich postavení. Jednalo se o habsburské impérium v 16. století, Napoleonovu Francii a vilémovské a nacistické Německo. Každý z těchto vyzývatelů se pokoušel prosadit především pomocí vojenské síly, a ani jeden z nich nebyl úspěšný.

Jaké základní rysy musí vykazovat stát, aby mohl usilovat o status hegemona? Podle Christophera Chase-Dunna je to především: 1. geografická pozice. Aby se stal stát hegemonem, musí ležet v jádru světového systému; 2. hegemoni musí být schopni rozvíjet takové technologie, které by jim získaly schopnost produkovat masově zboží mnohem účinněji a levněji než jejich soupeři; 3. hegemoni musí vytvářet státy, jež nejsou ani příliš silné ani příliš slabé, a navíc jsou relativně pluralistické. V případě Spojených provincií a Spojených států se dokonce jednalo o federace [Sanderson 1995: 45].

Hopkins a Willkinson tvrdí, že velmoc začíná upadat obvykle už v okamžiku, kdy se stane hegemonem. Jaké jsou další důvody velmocenského úpadku, jak je zmiňují jednotliví autoři?

a) Především má hegemon vždy své rivaly a ti se snaží podkopat jeho pozici. Ve vztahu k této skutečnosti se hegemoni obvykle vyslovují pro otevřenou světovou ekonomiku, neboť vyhovuje jejich pozici. b) Hegemon musí nést náklady své hegemonie. Na to potřebuje silnou armádu, ale silná armáda je obvykle nebezpečím pro udržení hegemonie, neboť stále více a více prostředků je vydáváno na rozpočty armády místo na podporu ekonomického růstu. Např. Spojené státy spotřebovávají dnes přibližně čtvrtinu svého rozpočtu na „obranu". c) Míra produktivity hegemona se nevyhnutelně v průběhu času snižuje. Např. průmyslová zařízení stárnou a je třeba nových prostředků na jejich obnovu. d) Když upadá nadřazenost hegemona v produktivitě, snaží se ji udržet alespoň v organizačním měřítku především použitím vojenské síly, což opět zatěžuje jeho rozpo-

čet. e) Hegemon zajišťuje vysokou míru životní úrovně pro své obyvatelstvo, čímž také zvyšuje jeho náklady. Např. podstatným rysem sociálního smíru ve Spojených státech, „pax americana", byly vysoké mzdy dělníků. Během doby ale tyto vysoké mzdy snížily konkurenceschopnost USA. f) Konečně proti hegemoniální nadvládě často pracuje sama podstata kapitalistického světového systému. Jak říká Chase-Dunn: „Kapitalistická výroba upřednostňuje mnohostředový mezistátní systém, protože ten zaručuje větší možnosti pro pohyb kapitálu, než jaký by existoval ve světovém státě" [Chase-Dunn 2002: 8].

Wallerstein rozlišuje tři fáze vývoje světového systému: První fáze trvá přibližně mezi lety 1450–1640 a je charakterizována odpoutáváním od zbytků feudalismu. Druhá fáze trvá v letech 1640–1760 a vyznačuje se konsolidací systému a zničením všech systémů alternativních. Tyto dvě fáze byly obdobím jen velmi pomalého růstu. Třetí fázi nazývá Wallerstein „druhou érou velké expanze kapitalistické světové ekonomiky" a nachází se mezi rokem 1760 a první světovou válkou. Je pro ni charakteristické zvyšování míry mechanizace, jež je obvykle nazýváno průmyslovou revolucí. Čtvrtá fáze začíná první světovou válkou a nacházíme se v ní prý dodnes. Jak si ukážeme později, teoretici světového systému odmítají pojem globalizace a zdůrazňují, že od roku 1914 žijeme v zásadě stále ve stejné fázi vývoje světového systému.

První fáze 1450–1640

V prvních desetiletích existence světového systému byly jeho dominantními silami Španělsko a Portugalsko. Jejich moc byla spíše založena na vojenské převaze a ziscích plynoucích ze zámořského obchodu než na roli skutečného centra ekonomické integrace. Proto také svou dominantní roli záhy ztratily ve prospěch ekonomicky lépe připraveného Nizozemí. Příčiny pádu Španělska a jeho setrvání na semiperiferii jsou předmětem diskusí historiků. Mnozí zdůrazňovali břemeno těžkopádného státního aparátu. Wallerstein např. tvrdí, že Španělsko si nedokázalo vytvořit takový druh státní byrokracie, jaký by umožnil dominantní španělské třídě profitovat z vytváření evropské ekonomiky. Kromě parazitní státní byrokracie bylo Španělsko také zatíženo luxusními výdaji dvora stejně jako vedením nákladných válek.

Vzestup Holandska nastal ve druhé polovině 16. století. Již ze středověku byla tato země asi nejlépe z celé Evropy připravena na tuto roli. Společně se severní Itálií a francouzským Champagne vytvářela hlavní osu středověkého obchodu. V roce 1590 začalo Nizozemí ovládat baltský obchod a stalo se také významnou silou ve středomořském obchodu. Hlavními ekonomickými rivaly Nizozemí byly Francie, Španělsko a Anglie. Síla Nizozemí také pravděpodobně donutila Anglii a Francii zlepšovat vlastní ekonomickou situaci. Odsunem ekonomické dynamiky do severozápadní Evropy ztratily italské státy svou původní ekonomickou sílu a upadly do semiperiferní pozice. Severní Itálie měla podle Wallersteina výrazně horší geografickou polohu, než aby mohla být důležitou jako Nizozemí. Středozemní moře ohrožované arabskými útočníky bylo příliš odlehlé od nově vznikajících transatlantických obchodních vazeb.

Ve stejné době, kdy vzkvétá centrum, se na periferii začínají objevovat nejrůznější retardační tendence vyplývající z jejího podřízeného charakteru. Je to především známé druhé nevolnictví, které se objevilo ve východní Evropě ve stejné době, kdy sedláci v západní Evropě ztratili svůj poddanský status. Rozrůstal se tak ekonomický příkop mezi oběma částmi Evropy. I v této době existuje zámořský obchod, avšak jeho objem je natolik malý (jedná se především o luxusní zboží), že nelze hovořit o ekonomické integraci.

Druhá fáze

V této fázi (1640–1760) dochází jen k malé geografické expanzi a průměrné technické revoluci. Pro světový systém je charakteristická relativně malá míra inovace ve vědě a v ideových směrech se prosazují iracionální a mystické proudy jako baroko nebo pietismus. Světový systém v tomto období příliš neexpanduje, ale především se vnitřně přeskupuje. Severní a Jižní Amerika byly sice již periferií systému, ale Asie a Afrika zůstávaly mimo až do poloviny 18. století. Charakteristická je pro tuto fázi vzájemná konkurence Anglie, Francie a Nizozemí. Francie 17. století má podobný osud jako Španělsko 16. století. Její přepychové paláce a zámky jsou symptomy úpadku. Takto tezaurované bohatství podvazovalo budoucí ekonomický rozvoj země podobně jako v případě Španělska v 16. století. Období 1689 až 1763 je charakterizováno nepřetržitým francouzsko-anglickým nepřátelstvím, ze kterého vyšla nakonec vítězně Anglie a v roce 1760

dosáhla postavení síly dominující v systému. V tomto období také upadá moc Nizozemí, které není dostatečnou vojenskou silou, a jakmile jsou do systému integrovány další vzdálené kontinenty, ukazuje se, že výhodnější geografickou polohu pro existenci centra má v nových poměrech Anglie.

Tři nové národní státy vstoupily do světové ekonomiky jako semiperiferní mocnosti: Švédsko, Braniborsko-Prusko a severní kolonie v Americe. Pro Švédsko byly klíčem k úspěchu zásoby mědi. Prusko se přesunulo z periferie do semiperiferie v 18. stol. Bylo to podle Wallersteina způsobeno tím, že dokázalo vybudovat silnou státní mašinerii a že ve střední Evropě byl otevřen prostor pro novou velmoc. Prusko se jako nejchudší z německých států – vlastně ani nebylo německým státem (silná menšina Slovanů a Litevců) – stalo nakonec hegemonem a sjednotitelem Německa možná právě z těchto důvodů: v mocenském vakuu střední Evropy mohla na periferii nerušeně růst jeho moc, zatímco vyspělejší německé státy v centru se potíraly ve vzájemném konkurenčním boji. Takto posílené Prusko mohlo přestoupit z boje o hegemona středovýchodní Evropy do role uchazeče o post hegemona celé Evropy.

Třetí fáze (1760–1914)

Pro toto období je charakteristické začlenění zbytku světa do systému doprovázené úpadkem těchto zemí. Systém zažívá v této době vrchol své geografické expanze, která je dostatečným ventilem zabraňujícím vypuknutí závažnějších střetnutí mezi zeměmi jádra. V této době je pozoruhodný vzestup severoamerických kolonií z periferie až do pozice centra. Další závažnou změnou byla industrializace jádra světového systému. Ta započala již po roce 1760 ve Velké Británii a vyvrcholila zde v prvních desetiletích 19. století. V dalších zemích západní Evropy a v USA byla zahájena a vyvrcholila o několik desetiletí později. Průmyslová revoluce posílila rivalitu mezi Francií a Anglií a vedla k anglickému dosažení hegemonie v roce 1815 po porážce napoleonské Francie. Velká Británie si zachovala pozici hegemona až do 80. let 19. století, kdy byla předstižena v objemu výroby Spojenými státy.

Ve stejném období, kdy Evropa zažívá nevídaný ekonomický růst (z indexu 34 v roce 1750 narostla západní Evropa na index 47 v roce 1800, 143 v roce 1860 a 481 v roce 1900), dochází nejen k relativnímu, ale také

k absolutnímu úpadku zemí, jež se později budou nazývat třetím světem. Hospodářství Číny a Indie přeměněné na periferii světového systému nejenže zaostává ze evropskou dynamikou, ale je také růstem Evropy systematicky ničeno. Mezi lety 1830 až 1860 pokleslo čínské hospodářství v absolutních číslech o 20 %. Indická ekonomika se od roku 1750 do roku 1900 zmenšila na jednu třetinu původního stavu a své úrovně z roku 1750 dosáhla až ve třicátých letech 20. století. Sto padesát let indické historie bylo jedním nepřetržitým poklesem. To je odvrácená stránka vzestupu světového systému.

Wallerstein tedy dokazuje, že Evropa zažila svůj ekonomický zázrak nejen díky technickým objevům vedoucím k industrializaci, ale také zničením alternativních světových protosystémů. Především indického a čínského. Čína, která vytvářela ještě v roce 1800 třetinu světové produkce, se do roku 1900 scvrkla na pouhých 6 % světové produkce a svůj nejhlubší úpadek zažila v padesátých letech 20. století, kdy tvořila pouhá 2,3 % světové produkce. Wallerstein dokonce hovoří o deindustrializaci těchto regionů a zdůrazňuje: „Kapitalistický světový systém vyvolal největší geografickou polarizaci bohatství a privilegií, jakou naše planeta dosud poznala." Od té doby podíl Číny na světovém hospodářství opět roste a existují prognózy, podle nichž se vrátí na pozici hospodářsky nejsilnější velmoci okolo roku 2015, tedy po více než 155 letech, kdy tuto zemi předstihla v míře produkce Anglie. Indie dosáhla svého historického minima okolo roku 1913, kdy poklesla z původních 25 % světové průmyslové produkce okolo roku 1750 na 1,3 %. Od roku 1913 také v případě Indie dochází k obdobím mírného ekonomického růstu na podílu světovém hospodářství střídaných obdobími stagnace. Jestliže je pravděpodobné, že se Čína v následujících desetiletích navrátí na ztracenou pozici, u Indie je pravděpodobnost podobného vývoje pro příští desetiletí minimální.

To, že se Čína nestala i po formální stránce součástí světového systému (nikdy neztratila na rozdíl od Indie svůj status formálně nezávislé země), je způsobeno především její hospodářskou, vojenskou i politickou silou, jež z ní učinily příliš velké sousto pro koloniální expanzi, ačkoli především po nezdařeném boxerském povstání v roce 1901 se vyskytovaly úvahy o přeměně Číny v kolonii.

Druhou zemí třetího světa, která si zachovala svůj nezávislý status a byla schopna zahájit urychlenou modernizaci, bylo Japonsko. Poté, co bylo v polovině 19. století donuceno opustit svou izolaci a otevřít se západnímu světu, dokázalo pozoruhodně rychlým tempem přejmout

západní technologie a zahájit vlastní industrializaci a modernizaci. Bylo to také Japonsko jakožto nejrozvinutější země mimo západní civilizační okruh, které první dokázalo porazit západní zemi – Rusko v roce 1905. To nebyla náhoda: Jako bylo Japonsko nejrozvinutější zemí mimo oblast západní civilizace, tak bylo Rusko nejméně rozvinutou zemí Západu. Vítězství Japonska u Cušimy bylo předzvěstí dalších vojenských vítězství zemí pozdějšího třetího světa nad Západem – zde je především třeba zmínit protikoloniální boje ve francouzské Indočíně a odražení americké invaze do Vietnamu.

Podle Sandersona tkví schopnost Japonska provést urychleně a v zásadě vlastními silami industrializaci v jeho vlastních náběžích ke kapitalismu. Japonsko se prý podobalo Evropě svým rozeklaným pobřežím, mírným klimatem, geograficky rozmanitým reliéfem s převahou horských oblastí, což prý vedlo k rozdrobení politické moci podobně jako v Evropě a k vytváření prostředí příznivého pro rozvoj autonomních měst se silnou kupeckou vrstvou, která stojí v počátcích kapitalismu. Japonsko je prý důkazem, že pokud by kapitalismus nevznikl v Evropě, spontánně by se objevil v jiném regionu [Sanderson 1995: 256].

Světový systém ve dvacátém století – čtvrtá fáze od roku 1917 dodnes

Tím, že Evropa proměnila do 80. let 19. století většinu zemí okolního světa ve své kolonie, dochází k přeměně principu fungování hegemonie západoevropských velmocí ze hry se spíše nenulovým součtem, tak jak probíhala v 19. století ke hře s nulovým součtem. Jednotliví aktéři kapitalistického světového systému již nemají kam expandovat, a tak dramaticky vzrůstá pravděpodobnost jejich vzájemných konfliktů. Tato rivalita je v jádru základním vysvětlením vzniku válečných střetnutí první poloviny 20. století. Podle mnohých kritiků je v tomto bodě Wallersteinova teorie pouhou kopií Leninovy teorie o imperialismu jako nejvyšším stadiu kapitalismu: „Imperialismus je kapitalismus v takovém stadiu vývoje, kdy se vytvořilo panství monopolů a finančního kapitálu, kdy mezinárodní trusty přikročily k rozdělení světa a kdy bylo dokončeno dělení celého povrchu země mezi největší kapitalistické státy… Svět byl poprvé již úplně rozdělen, takže v budoucnosti může dojít jedině k novému dělení, tj. střídání ‚majitelů', nikoli však zabrání území bez ‚pána'" [Lenin 1954: 757].

Dílčí vysvětlení vzniku těchto válek tkví podle Wallersteina v distribuci ekonomické moci ve světě: ve světovém systému existuje vždy vedoucí jádrová mocnost, která zakládá svou pozici na ekonomické dominanci. Zároveň vždy existují velmoci, které touží získat status dominantní síly ve světovém systému a obvyklou cestou k uskutečnění toho snu je použití vojenské síly. Spíše než o první a druhé světové válce navrhuje Wallerstein hovořit o jednom třicetiletém globálním střetnutí s dlouhým obdobím příměří, které se vyznačovalo lokálními konflikty.

Británie ztratila v první polovině 20. století svou ekonomickou pozici a pokračovala ve svém úpadku až do dnešní doby. Spojené státy dosáhly nejvyššího HDP na světě už v r. 1880 a jejich relativní podíl na světové produkci rostl do vypuknutí světové hospodářské krize v roce 1929, kdy vyráběly 40 % světového hospodářského produktu. Maximální výše pak dosáhl po roce 1945, kdy se produkce USA vzhledem ke zničení západní Evropy pohybovala až okolo poloviny světové výroby. Wallerstein proto označuje Spojené státy za hegemona až pro období po skončení druhé světové války.

Poválečné období

V letech 1945–1970 probíhá podle Wallersteina ve vývoji světové ekonomiky Kondratěvova fáze A, která se vyznačuje zvýšenou technologickou inovací, vzestupem ekonomiky a redukcí sociálních nerovností v zemích jádra, kde je budován silný sociální stát. Tyto skutečnosti vedou i v zemích periferie k iluzím o možnostech rozvoje, pokud získají politickou samostatnost a zahájí správnou modernizační politiku. První krok byl učiněn dekolonizací v 60. letech a následující desetiletí byla ve znamení mnohých pokusů o promodernizační politiku, která ovšem až na řídké výjimky selhávala a definitivně vzala za své po zahájení B fáze cyklu. Ta trvá v zásadě dodnes a vyznačuje se klesající mírou zisku, opětovnou polarizací vně vyspělých společností a zesílenou polarizací mezi jednotlivými národy. Součástí této fáze je krach modernizačních pokusů v Latinské Americe, východní Evropě a Africe. V zemích periferie přichází ke slovu nacionalismus a náboženský fundamentalismus, v zemích jádra neoliberální a neokonzervativní politika.

Ačkoli byl svět v letech 1945–1989, rozdělený na kapitalistický blok vedený USA a socialistický blok vedený SSSR, nazýván světem bipolárním, přísluší mu toto označení pouze z hlediska vojenských systémů. Z hle-

diska struktury ekonomiky měl svět v této době rovněž dva póly, tvořily je však USA a západní Evropa. Ekonomická váha socialistického bloku nebyla nikdy v konkurenci s těmito obry příliš významná. Navíc není jisté, zda lze hovořit o existenci dvou světových ekonomických soustav. Sovětský blok byl natolik integrován do kapitalistické světové ekonomiky, že jsme na rozpacích, zda pro něj lze používat název socialistický. Podle Wallersteina byla tato rovnováha výhodná pro obě supervelmoci a její zánik byl geopolitickou katastrofou nejen pro Sovětský svaz, ale také pro USA, neboť „zničil jedinou ideologickou zbraň, kterou USA mohly zabraňovat EU a Japonsku prosazovat vlastní zájmy" [Wallerstein 1993: 4]. To, že sovětský blok koncem 80. let zanikl, nebylo podle Gundera Franka kvůli jeho vnitřním problémům, ale kvůli povaze světového systému, jehož byl vždy součástí [Gunder Frank 1994]. Polarizující tlaky světového systému, které byly slabší v poválečném období, zesílily v 70. letech a jejich výsledkem byl úpadek sovětského bloku a jak si ukážeme později i dalších regionů. Ekonomický úpadek byl pak ve východní Evropě následován pádem politických režimů.

Také ve dvacátém století pokračuje podle Wallersteina úpadek tzv. třetího světa. Od šedesátých let sice dochází k hospodářskému zázraku Japonska, ke kterému se v 70. letech přidávají další nově industrializované země východní Asie a v 90. letech také přímořské oblasti Číny. Ve stejné době však také dochází k dalšímu zaostávání Afriky, Indie a Latinské Ameriky. Publikace OSN říká, že poměr mezi HDP na obyvatele 20 % nejbohatších zemí světa a 20 % nejchudších zemí světa byl v roce 1960 30 : 1 a v roce 1989 již 59 : 1! V případě subsaharské Afriky se dokonce nejedná pouze o zaostávání v soutěži se Západem, ale o stálý pokles v mnoha ukazatelích: V řadě afrických zemí se umírá dříve, než tomu bylo před dvaceti lety, stoupá dětská úmrtnost, roste míra etnického násilí, stagnuje proces alfabetizace a snižuje se HDP na obyvatele, neboť tamní populace rostou rychleji než ekonomika.

Podobný absolutní pokles zažily v posledním desetiletí 20. století i další dva regiony světového systému: východní Evropa a Latinská Amerika. Oba tyto regiony se snažily v druhé polovině 20. století vymanit ze svého postavení semiperiferních zemí a v obou případech se to nezdařilo. Východní Evropa zvolila v letech 1945–1989 cestu spolehnutí se na vlastní síly a částečné izolace od kapitalistické ekonomiky. Výsledkem byla pozoruhodná industrializace a ekonomický růst především do sedmdesátých let, který mnohé autory sváděl k domněnkám, že sovětský blok může

perspektivně „dohnat a předehnat" nejvyspělejší země světa [Wallerstein 1992: 87]. Po této „extenzivní" vlně industrializace se plánované ekonomiky ukázaly jako neschopné přejít k „intenzivnímu" pokračování industrializace a po dvou desetiletích stagnace vedly jejich vlastní hospodářské problémy k rozpadu této soustavy a k opětovné integraci do kapitalistického systému, kde jim byla vyhrazena tatáž role, v níž se nacházely na počátku svého pokusu: role semiperiferních zemí. Transformace východní Evropy přinesla většině těchto států rovněž absolutní pokles životní úrovně, průměrné délky života, porodnosti a vedla k rozpadu státních struktur vícenárodních zemí, k oživování rasistických a nacionalistických proudů v tamější politice a k občanským válkám na Kavkazu a na Balkáně.

Příklad Latinské Ameriky není tak výrazný, ale i zde jsme byli v 60. a 70. letech svědky ekonomického poklesu. Těžkosti světové ekonomiky po ropných šocích a intervence globálních finančních institucí vedly k instalaci politických režimů preferujících cestu maximálního otevření cizímu kapitálu a závislosti ekonomiky na zahraničí, jež ovšem nevedla k hospodářskému růstu, ale naopak srazila hospodářskou úroveň těchto zemí. Příkladem je Brazílie. Počátkem 20. století tvořil vývoz kávy 75 % brazilského vývozu. V roce 1978 to ale bylo již jen 18 %. Hlavním exportním artiklem se staly produkty těžkého strojírenství, ocel a automobily. Ekonomický vzestup v letech 1960–1975 byl udivující a obvykle je nazýván brazilským zázrakem. V těchto letech byl ekonomický růst okolo 10 % ročně. Po ropných šocích došlo ale k poklesu ekonomiky spojené především s obrovským zadlužením Brazílie. V roce 1986 byl dluh Brazílie 82,6 miliard dolarů – tedy největší na světě. Dnešní Brazílie je semiperiferní zemí s poměrně nízkým HDP ve srovnání s vyspělými zeměmi. V roce 2002 měla Brazílie HDP 3060 dolarů na obyvatele, zatímco vyspělý svět vykazuje HDP nad 20 000 USD. Nerovnost příjmů se od roku 1960 zvýšila dramaticky. V tomto roce dostávalo nejvýše postavených 10 procent populace 40 % národního důchodu, zatímco spodní polovina jen 17 %. Do roku 1980 pobíralo horních 10 procent 51 % HDP, zatímco dolní polovina upadla na 13 %. Dnes pobírá nejbohatší desetina 48 % zatímco nejchudší desetina jen 0,7 %, což činí z Brazílie nejnerovnější zemi světa [Weltentwicklungsbericht 2002: 288].

Je třeba se ještě zmínit o tzv. asijských tygrech neboli NIC (nově industrializované země). Do poloviny 20. století se jednalo o chudé, periferní země, jež se od padesátých let začaly dramaticky rozvíjet. Často sice nedosáhly vysokého stupně národního důchodu, ale v mnoha jiných

oblastech se začaly podobat západnímu světu: nízká kojenecká úmrtnost, dobrá zdravotní péče, malé procento pracujících v zemědělství, široký přístup ke vzdělání a vysoká míra gramotnosti. Kromě toho je v těchto zemích jeden z nejnižších stupňů nerovnosti. Jejich vzestup bývá často uváděn jako argument proti teoriím světového systému, které postulují jen omezenou možnost rozvoje. Podle mého názoru ale tento argument Wallersteina nevyvrací, neboť země NIC jsou skvělým příkladem jeho strategie rozvoje pomocí inovace. Na otázku, proč došlo k rozvoji Koreje a Tchaj-wanu,[5] dodává několik odpovědí Sanderson:

1. Ačkoli se obě tyto země staly počátkem 20. století koloniemi Japonska, japonský kolonialismus byl jiného druhu než evropský: Japonci zde budovali průmysl a rozsáhlou infrastrukturu určenou k dopravě surovin a zboží a koncentrovali se zde především na těžký průmysl, jako je zpracování přírodních surovin, výroba oceli, chemický průmysl a stavba hydroelektráren, což bylo opakem evropského kolonialismu. To vše vytvořilo důležitou technologickou a ekonomickou základnu, kterou bylo možno dále rozvíjet. Jak říká Bruce Cunnings, na konci druhé světové války měla Korea nejlepší průmyslovou infrastrukturu ze třetího světa.
2. Jak Korea, tak Tchaj-wan zahájily největší pozemkové reformy, jaké byly podniknuty ve třetím světě. Kuomintang, jenž se stáhl na Tchaj-wan po své porážce čínskými komunisty, zde provedl přerozdělení půdy velice rovnostářským způsobem.
3. Tchaj-wan a Korea enormně profitovaly z geopolitické světové situace na konci čtyřicátých let a počátku let padesátých. Čína se právě rozhodla pro socialismus a Spojené státy se velice obávaly jeho rozšíření, jež by mohlo pohltit další oblasti Asie. Proto poskytly Koreji a Tchaj-wanu masivní pomoc, aby zde nedošlo k socialistické revoluci. Fungující ekonomika měla zabránit převzetí moci komunisty. Bylo to něco podobného jako v případě Západního Německa a jeho masivně podporovaného rozvoje.[6]

---

[5] Podle vlastních slov se zaměřuje především na Jižní Koreu a Tchaj-wan, neboť Hongkong a Singapur nejsou zeměmi, ale jen městskými státy, na něž musí být uplatňována zcela jiná měřítka.

[6] Je pravděpodobné, že kdyby se Československu podařilo zůstat koncem 40. let dvacátého století politicky nezávislé, např. v postavení Jugoslávie, přineslo by mu to taktéž velký ekonomický profit. Možná to byla skutečná šance, jak se dostat ze staleté pasti semiperiferie do centra. To, že se v českých zemích realizovala strategie vzestupu „spolehnutí se na vlastní síly", bylo záležitostí jak domácího, tak zahraničního rozhodnutí.

4. Je nutné rozumět rozvoji těchto zemí i v dalším historickém kontextu tohoto období: Tyto společnosti se začaly rozvíjet během zlatých třiceti let poválečného kapitalismu.
5. Konečně obě země přistoupily na budování japonského modelu silného státu a tento stát přebral aktivní roli v kapitálových investicích. Sanderson zde polemizuje s obvyklým tvrzením liberálů, kteří dávají asijské tygry za příklad zemí volného trhu [Sanderson 1995: 98].

Sice se často prohlašuje, že Korea a Tchaj-wan představují modely cesty pro další země třetího světa, ale toto je velice sporné. Rozvoj těchto zemí je podle Sandersona historicky jedinečným a v této formě neopakovatelným. Kromě toho je zřejmé, že oba tyto státy jsou dosud velice vzdáleny dosažení úrovně kapitalistického jádra. Ve skutečnosti se jedná (pouze) o prosperující semiperiferní země a jejich růst se v posledních letech zpomalil. Navíc asijská krize 1997 ukázala jejich křehkou pozici ve světové ekonomice.

Podle Sandersona také Severní Korea byla jednou z nejúspěšnějších zemí třetího světa, jež sledovaly socialistickou cestu vývoje. Ačkoli je její HDP značně nižší než HDP Jižní Koreje a Tchaj-wanu, je podstatně vyšší než HDP většiny jiných socialistických zemí třetího světa.[7] Úspěch Jižní Koreje a Tchaj-wanu je však spojen s japonským koloniálním dědictvím. A navíc Severní Korea nemohla nikdy profitovat z pomoci Spojených států, zatímco její existence byla do značné míry důvodem poskytnutí americké pomoci Jižní Koreji.

Dnes je jádro světového systému tvořeno vedoucími kapitalistickými zeměmi západní Evropy, Severní Ameriky, Austrálie a Japonska, mezi nimiž představují USA, Japonsko a Německo vedoucí ekonomické síly. K semiperiferii náleží středovýchodní Evropa a Rusko, některé země Latinské Ameriky a východní Asie. Periferie je tvořena zbytkem světa. Jestliže můžeme doložit, že z hlediska globální sociální struktury došlo ve druhé polovině 20. století k vzestupné mobilitě části obyvatel východní Asie a tento vzestup pokračuje i nadále, v případě východní Evropy a Latinské Ameriky byla vzestupná mobilita pouze dočasná a později byla vystřídána opět úpadkem. Pokles Latinské Ameriky a východní Evropy v 80. a 90. letech znamenal především oslabení globální střední třídy a další vyostření globální polarizace.

[7] Často zmiňované zprávy o hladomoru v Severní Koreji bývají dokonce záměrně rozšiřovány jejími představiteli, aby země získala humanitární dávky OSN.

Podle Wallersteina sociologové západních společností ve druhé polovině 20. století hovoří o společnostech středních tříd. Tvrdí, že zaniká dělnictvo a společnosti se stále více homogenizují. Nepotvrdila se prý Marxova domněnka o nevyhnutelné sociální polarizaci v kapitalismu. To jistě platí pro západní společnosti třiceti zlatých let po druhé světové válce, ale od 70. let je tento trend vystřídán stagnací v sociálních nerovnostech. Od osmdesátých let v řadě zemí, především v USA a Velké Británii, nerovnosti opět narůstají. V roce 2005 se míra majetkové a příjmové nerovnosti v USA vrátila ke stejným hodnotám, jaké existovaly na konci třicátých let [Pikkety, Saez 2003]. Podle Wallersteina je však chybná již vstupní úvaha: Dnešní světová ekonomika je natolik provázaná, že z hlediska analýzy kapitalismu nemůžeme hovořit o americké, německé nebo české společnosti, ale pouze o globální společnosti. A pro globální společnost stále platí Marxův zákon fungování kapitalismu, že chudí jsou stále chudší a bohatí stále bohatší.

Soudobá světová společnost má slabé „střední třídy", tj. semiperiferní země, a není zde příliš naděje na vstup nových zemí do této kategorie. V pásmu mezi 10 a 20 tisíci dolary na obyvatele žije pouhých 3,9 % obyvatel světa (včetně občanů ČR), zatímco v pásmu nad 20 tisíc USD 12,6 % a v pásmu do 10 tisíc USD celých 83,5 % obyvatel planety. Dolní pásmo navíc stále narůstá populační explozí. Dostat se přes hranici středního pásma je pro většinu zemí světa neproveditelným úkolem. Gravitační síly světového systému táhnou podle Wallersteina mnohé na periferii a jen málo zemím je umožněno vyšplhat se na semiperiferii či do jádra. Pokud ekonomové Světové banky extrapolují ekonomický růst zemí a hovoří o konvergenci, jedná se o konvergenci ve skutečně dlouhodobém horizontu. Např. v jejich prognózách má Indie v případě, že by udržela současný ekonomický růst, dohnat první svět za 175 let. Pokud vezmeme v úvahu pokles tempa růstu při dosažení vyšší úrovně ekonomiky, je zřejmé, nakolik je iluzorní představa konvergence současného světa.

Wallerstein dochází k nevyhnutelnému závěru: V rámci kapitalistické světové ekonomiky je iluzorní představa pozvolného vyrovnávání hospodářské úrovně všech oblastí světa. Dokud bude kapitalistická ekonomika kapitalistickou, musí mít své centrum, periferii a semiperiferii, musí mít své chudé země a své bohaté země, stejně jako musí mít své kapitalisty, své pracující a své nezaměstnané. Je možné dosahovat v omezené míře vzestupné mobility v rámci systému. Existují dokonce i období vývoje světového systému, kdy se zdá, že se rozdíly zmenšují. Obecná tenden-

ce je ovšem nezvratná: Kapitalistický světový systém vede k polarizaci, a tedy i k vlastní destrukci.

Úpadek USA

Konec dvacátého století přináší podle Wallersteina také neodvratný úpadek USA jako hegemona světového systému. Svou knihu, která vyšla v roce 2005 také v češtině, dokonce nazval *Úpadek americké moci*. Tento úpadek je podle něj nejzřejmější v ekonomice. Podíl USA na světové produkci poklesl za posledních padesát let z 50 na 20 % a bude i nadále pokračovat. Bergsen, Fernandez a Sahoo zkoumali padesát největších průmyslových firem v roce 1956 a v roce 1980. Zjistili, že ve Spojených státech sídlilo v roce 1965 dvaačtyřicet těchto firem, ale v roce 1980 to bylo už jen třiadvacet! Firmy přesídlily především do západní Evropy a Japonska. USA jsou stále ještě úspěšné v prosazování tzv. měkké síly: především ve filmovém a hudebním průmyslu a vzestupu angličtiny jako globálního jazyka. USA nyní ovládají 80 % evropského filmového trhu, zatímco evropské země jen 2 % amerického filmového trhu! [Barber 1992: 102]. Proti čtyřem stům padesáti hollywoodských filmů ročně se může z evropských zemí snad ještě postavit Francie se sto padesáti filmy. Česká republika v té době natáčela okolo patnácti až devatenácti filmů ročně [Halada 1997: 55]. V roce 1995 a 1996 bylo devět z deseti nejnavštěvovanějších filmů v ČR amerických. Zatímco v roce 1972 pocházela v Německé spolkové republice třetina zde vysílaných zahraničních filmů z USA, dnes jsou to již dvě třetiny. Také v Indii v roce 1991 bylo sedmdesát osm ze sto dvaceti čtyř dovezených filmů amerických. Podobným nástrojem měkké síly je hudební průmysl, kde je pomocí kanálu MTV prakticky v celém světě prosazovaná stejná pop music tvořená z 95 % anglickými texty.

Podle Wallersteina vojenský rozměr hegemonie USA je ještě citelnější. Tato země vydává na zbrojení více než deset dalších největších vojenských velmocí dohromady a její válečný rozpočet je čtyřikrát větší než vojenský rozpočet druhé největší vojenské velmoci – Číny [World Population 2004: 12]. Pokud ovšem zbývá hegemonovi pouze vojenský, a nikoli již ekonomický rozměr jeho moci, zmenšuje to jeho možnosti jak jednat na poli mezinárodní politiky jako hegemon. Je tak větší pravděpodobnost, že bude mít sklon používat vojenskou sílu více než v minulosti. Použití

vojenské síly ovšem hrozí zavést hegemona do nejrůznějších pastí a ještě urychlit jeho úpadek. Příkladem je podle Wallersteina současná politika tzv. jestřábů v Bílém domě.

Podle Chase-Dunna však stále ještě existuje možnost, že USA svou pozici udrží i pro následující desetiletí. USA byly ve 20. století úspěšné v zachycení pěti inovačních vln: bavlny a textilu, železničního průmyslu, masového obchodu a informací [Chase-Dunn, 2002:9] a tato poslední vlna ještě nedosáhla svého maxima. Podle jeho názoru jde především o to, zda se prosadí v nové inovační vlně v průmyslu – v biotechnologii. Důkazem úspěchů USA v zachycování současných technologických vln je skutečnost, že podíl USA na světovém HDP klesal jen do roku 1992 a od té doby stagnuje, či mírně narůstá.

Globalizace a světový systém

Wallerstein a většina dalších autorů teorií světového systému odmítá pokládat fázi vývoje světa po roce 1989, označovanou nejčastěji jako globalizace, za něco kvalitativně nového. Podle jejich názoru stále trvá poslední stadium vývoje kapitalistického světového systému, které začalo rokem 1914. Kromě pojmu globalizace existují i další pokusy pojmenovat současné změny: nová dělba práce, flexibilní akumulace, postfordismus, dezorganizovaný kapitalismus, globální kapitalismus, turbokapitalismus nebo nový světový řád. Autoři těchto pojmů však podle Wallersteina popisují patrně jen intenzifikaci stávajících struktur než posun k něčemu kvalitativně novému. Podle něj byly tyto trendy popisovány již v polovině 19. století: „Prastará národní odvětví byla zničena a jsou denně dále ničena. Jsou vytlačována novými průmyslovými odvětvími, jejichž zavedení se stává pro všechny civilizované národy životní otázkou, takovými odvětvími, které už nezpracovávají domácí suroviny, nýbrž suroviny svážené z nejodlehlejších končin zeměkoule, a jejich tovární výrobky se spotřebovávají nejen ve vlastní zemi, nýbrž zároveň ve všech světadílech. Místo starých potřeb uspokojovaných výrobky vlastní země vznikají nové potřeby, k jejichž uspokojení je třeba výrobků nejvzdálenějších zemí a podnebních pásem. Místo staré místní a národní soběstačnosti a uzavřenosti nastupuje všestranný styk a všestranná závislost národů na sobě navzájem“ [Marx, Engels 1848: 9]. Ani Wallerstein nepopírá dynamiku soudobých procesů, především ve srovnání s jejich mírou v minulos-

ti. Gero Jener např. uvádí, že od roku 1990 do roku 1999 zažilo světové hospodářství stejný růst jako od počátku lidské existence do roku 1900. Podle Jenera jen od roku 1990 do roku 1999 stoupla světová produkce zboží a služeb z pěti na devětadvacet bilionů dolarů. Dnes se světové hospodářství zdvojnásobuje během patnácti let, od roku 1750 potřebovalo na své zdvojnásobení sto patnáct let [Jenner 1994: 11].

Podle teorií světového systému to však nejsou hrubá čísla, která rozhodují. Hlavní je podstata trendů, a ta se podle Wallersteina od roku 1913 nezměnila. Pokud chceme podle Chase-Dunna měřit empiricky míru globalizace, pak asi nejlepším nástrojem je zkoumat podíl mezinárodního obchodu na velikosti globální ekonomiky. Dostupná data nám ukážou, že tento podíl je sice od 70. let největší v dějinách (v roce 1992 tvořil okolo 22 %), ale nestoupá rozhodně rovnoměrně a před tímto datem dosáhl svého vrcholu okolo roku 1880 (15 %). Jeho nejnižší míra byla přirozeně v době vrcholení druhé světové války [Chase-Dunn 2003: 8].

Světový systém a budoucnost

Pro nejbližší budoucnost vidí Wallerstein tři základní konfliktní linie, které budou ovlivňovat dění ve světě: 1. Konflikt mezi hlavními kapitalistickými velmocemi: Japonskem, Evropou a USA. 2. Konflikt mezi severem a jihem. Do tohoto konfliktu náležejí i mocenské pokusy nejvýznamnějších zemí jihu (Ruska, Číny nebo Indie) o vzestup. Součástí toho konfliktu je i tzv. boj s terorismem a hnutím radikálních islámských fundamentalistů. 3. Třetí konfliktní linii nazývá Davos versus Porto Alegre [Wallerstein 2005: 243–260]. V Davosu se koná od roku 1972 Světové ekonomické fórum, zatímco v Porto Alegre se v roce 2002 poprvé sešlo Světové sociální fórum. Touto linií má v zásadě na mysli konflikt mezi pravicí a levicí světa. Porto Alegre tvoří část sociálních demokratů, komunistů, národněosvobozeneckých hnutí, alterglobalizačního hnutí, hnutí za lidská práva, feministek a ekologů. Davos je tvořen finančníky, pravicovými vládami, vojenskoprůmyslovým komplexem a světem masových médií. Tato třetí konfliktní linie je podle Wallersteina nejdůležitější, ale poměry sil na ní budou v následujících desetiletích zcela zásadně ovlivňovány vývojem mocenských sil na předchozích dvou konfliktních liniích.

Každé z emancipačních hnutí se bude muset pokusit zabránit v následujících desetiletích podle Chase-Dunna několika nebezpečím: 1. V následujících dvou dekádách návratu k hegemonické rivalitě mezi státy jádra a soutěžícími skupinami kapitalistů, která zvýší nebezpečí propuknutí válečného konfliktu mezi „velmocemi", což samozřejmě může vést k jaderné válce. Chase-Dunn odmítá myšlenku, že by právě konflikty mezi kapitalistickými velmocemi mohly vést k jejich diskreditaci a k posílení antisystémových hnutí tak, jak tomu bylo po první a druhé světové válce. Nebezpečí zániku civilizace je v atomovém věku příliš vysoké. 2. Možným přírodním katastrofám způsobeným pokračováním procesu kapitalistické industrializace a konzumace. 3. Dalšímu vzrůstu globálních nerovností a díky tomu rostoucí výzvy globálnímu kapitálu a moci Spojených států [Chase-Dunn 2004: 14].

Pro předpověď budoucnosti v delší časové perspektivě podle Sandersona „Wallerstein tvrdí, že ačkoli se Marxovy specifické předpovědi nevyplnily, Marx stále může mít v dlouhodobé perspektivě pravdu. Kapitalismus má v sobě více života, nežli Marx předpokládal, a ukazuje se být neuvěřitelně rezistentním a adaptabilním. Na druhou stranu Wallerstein tvrdí, že kapitalistický systém obsahuje fatální rozpory, které jej zničí. Přibližně v horizontu 100–150 let (psáno v roce 1984, pozn. SH) dojde k celosvětové změně – k jinému výrobnímu způsobu, pravděpodobně světovému socialistickému systému se světovou vládou." [Sanderson 1995: 150] Wallerstein sám k tomu dodává: „Detaily je nemožné předpovídat, ale základní vývojový vzorec je jasný: Žijeme v období historického světového přechodu od kapitalismu k socialismu. Než bude tento přechod dokončen, bude to nepochybně trvat dobrých 100–150 let a výsledek není samozřejmě zaručený. Současný systém bude zažívat několik fází znovuobnovení. Možná opět přijdou časy, kdy se bude zdát, že kapitalismus vzkvétá. Ale při srovnání s životním cyklem sociálních systémů je jisté, že se moderní světový systém nachází ve své pozdní fázi" [Wallerstein 1984: 23].

A jaký má být podle Wallersteina nový socialistický systém? Základní myšlenkou je, že na základně pokročilé technologie, schopné zajistit míru globální produkce odpovídající obecným potřebám světové populace, bude míra a formy výroby výsledkem kolektivního rozhodování prováděných v zájmu těchto potřeb. Navíc se domnívá, že v budoucnosti rozsah pracovního času nutného k udržení takového stupně produktivity bude podstatně nižší, aby bylo každému jedinci umožněno mít čas a prostředky k vykonávání aktivit zaměřených na naplnění jeho lidského po-

tenciálu. Krátce řečeno, socialistický výrobní způsob usiluje naplnit ideál racionální a svobodné společnosti, kterýžto pojem byl až dosud pouhou maskou kapitalistické světové ekonomiky. Za takové situace nebude mít represivní státní mašinerie již své opodstatnění a bude se průběžně transformovat do rutinní administrativy.

Stejně jako Wallerstein vidí i Walter Goldfrank v kapitalismu fatální rozpory, které jej patrně zničí. Přestože předpokládá pravděpodobnost nástupu socialismu ve střednědobé budoucnosti, vidí i jiné alternativy vývoje. Jako možné uvádí čtyři scénáře celosvětové budoucnosti: barbarismus 1, barbarismus 2, socialismus 1 a socialismus 2. Barbarismus 1 je nukleárním holocaustem a jeho největší nebezpečí vidí v období 2015–2050. Barbarismus 2 je globálním fašismem, který by byl variantou světového pořádku vybudovaného podle vzoru Hitlerova Německa nebo Stalinova Ruska. Socialismus 1 je celosvětovým státem blahobytu vystavěným podle vzoru dnešního Švédska. Tento systém by byl v převládajících rysech stále kapitalistickým, ale silně levicově zabarveným a vedeným jakousi světovou sociální stranou. Socialismus 2 je světovým státem demokratického socialismu. Moc kapitalistů by byla eliminována kontrolou pracujících nad podnikáním. Ekonomická rozhodnutí by nebyla motivována snahou o profit, ale racionálním hodnocením potřeb člověka. Goldfrank jde dokonce tak daleko, že se pokouší určit, jak pravděpodobný je každý z těchto scénářů. Podle jeho názoru mají jak barbarismus 1, tak barbarismus 2 šanci realizace 15 %. Socialismus 1 má šanci 50 % a socialismus 2 šanci 20 % [Sanderson 1995: 250].

Ve scénáři světového demokratickosocialistického státu vidí další z autorů teorií světového systému Warren Wagar mnohé problémy. Především je to velká byrokracie, homogenizace a růst moci státu. Vlastní váha a neefektivnost superstátu by podle Wagarovy polofantaskní knihy Krátká historie budoucnosti vedla po roce 2175 k jeho sebezničení a vystřídání globální societou tvořenou mnoha tisíci obcí s různými variantami uspořádání, především formami přímé demokracie. Ideologicky by se takový svět přesunul od globální racionality a realismu spíše k formám ekomystiky a new age. Jestliže Sanderson nazývá tento Wagarův scénář společností new age, má podle mého názoru také blízko k Marxovu pojetí komunismu. Podle Wagara by totiž byl globální socialistický stát se svým vytvořením nového člověka se změněnými hodnotami nutným předpokladem k tomuto kroku. Navíc by nedošlo po jeho rozpadu k obnovování kapitalistických státečků, ale spíše k vytváření netržních, du-

chovně zaměřených lokálních ekonomik. Jestliže byl demokratický socialismus mužsky racionální, nový věk je spíše obdobím rozvoje citovým stránek lidské povahy, ovšem bez opuštění racionality a vědy [Wagar 1992].

České země a světový systém

V okamžiku vytvoření světového systému se české země podle Wallersteina nacházely na jeho periferii. Dokladem toho je, že se v Čechách podobně jako v německých oblastech na východ od Labe prosazuje druhé nevolnictví [Wallerstein 1980]. Civilizační regres českých zemí v 17. století není podle Wallersteina ani tak výsledkem třicetileté války, jako spíše osudem typickým pro všechny periferie světového systému, které začínají po své integraci do něj vykazovat retardační tendence.

Čeští historici přesto zařazují české země té doby spíše na semiperiferii systému, ačkoli si uvědomují jejich ekonomickou zaostalost. Eduard Maur ve své studii o českých městech raného novověku uvádí: „V řemeslné výrobě vykazovaly české země už na sklonku středověku typické semiperiferní postavení. Nestaly se východiskem rozsáhlé hospodářské expanze, avšak také ne pouhým dodavatelem potravin a surovin pro západoevropské oblasti, jako tomu bylo v případě východoevropských zemí... Nepříznivě se odrážela i vnitrozemská poloha českých zemí – ležely stranou vhodných vodních cest a vyhýbaly se jim velké obchodní tepny protínající Evropu... Obchod v českých zemích se vyvíjel nepříliš příznivě, kapitál, který v něm byl akumulován, nebyl až na výjimky investován do výroby, ale spíše ukládán do půdy... Dovoz do Čech ovládaly zahraniční kupecké domy, čeští obchodníci se zabývali spíše další distribucí dovezeného zboží... Čeští obchodníci nevytvořili ve středověku mocné organizace typu gild, známých z francouzských, nizozemských a belgických měst, nemluvě už o hanze. Ani objem jednotlivých obchodů se nedal srovnat s objemem dosahovaným význačnými zahraničními obchodními domy. Bezhotovostní peněžní styk formou směnek není v našem kupeckém podnikání vůbec doložen.“ [Maur 2001: 72–74]

I když bylo v našich dějinách učiněno několik grandiózních pokusů Západ dohnat, trvale úspěšný nebyl žádný. Vrcholně středověká konjunktura doby Karla IV. nedokázala dohnat Itálii s již počínající renesancí. Konjunktura českých zemí v 16. století byla vystřídána stagnací

v 17. a 18. století, kdy se odstup českých zemí od západního světa nadále prohloubil. I když se začala ve 30. letech 19. století v Čechách rozvíjet průmyslová revoluce, a to jako v první zemi v rámci rakouského mocnářství, v Nizozemí, ve Švýcarsku a Porýní k ní dochází již v letech 1780–1790 a v Anglii dokonce okolo roku 1760.

Rychlá industrializace českých zemí v druhé polovině 19. století dávala naději, že dojde k začlenění tohoto regionu do ekonomického jádra. Přesto i v souvislosti s tímto obdobím hovoří historici Jana Machačová a Jiří Matějček o zaostávání našich zemí: „Možnosti hospodářského rozvoje byly poměrně malé a tomu odpovídalo i celkové zaostávání ekonomiky i jednotlivých odvětví – pro textilní výrobu v první polovině 19. století jsme je proti nejvyspělejším zemím odhadli asi na padesát let, pro hornictví a hutnictví na konci 19. století na pět až patnáct let. Nedostatek peněz prokazatelně brzdil například rozvoj školství a setrvávání u jednoduchých levných průmyslových technologií snižovalo potřebu učení a tím i celkovou kultivaci širokých vrstev“ [Matějček, Machačová 1997: 426].

I přes rozšířený mýtus o přibližně desátém místě meziválečného Československa mezi státy světa byla hospodářská realita odlišná. Jedním z důvodů bylo i rozbití hospodářsky integrovaného celku habsburské monarchie a v obtížích československé ekonomiky při hledání nových trhů a budování nového hospodářského celku v rámci nových hranic. Podle nám známých statistik z hlediska míry národního důchodu na hlavu se Československo pohybovalo na 14. místě a po započítání USA, Kanady a Austrálie přinejlepším na 18. místě mezi státy světa. Např. zemědělská produkce byla ve státech od Francie po Skandinávii dvakrát až 2,8 krát vyšší; ČSR měla zpoždění v zavádění zemědělské mechaniky – počet hektarů na jeden traktor činil v Evropě v roce 1930 jeden traktor na 1275 ha, v ČSR ovšem na 1582 ha, zatímco v Německu na 806 ha a ve Velké Británii na 247 ha. V průmyslové výrobě na jednoho pracovníka se ČSR vyrovnala Itálii, ostatní západoevropské státy měly produktivitu ale až dvakrát vyšší. Vybavení československých domácností také zaostávalo: V roce 1922 byla ČSR na 12. místě v počtu telefonních stanic v Evropě (mj. až za Maďarskem), do roku 1930 klesla na 13. místo (1,1 aparátu na 100 obyvatel). V roce 1936 na 1 osobní automobil připadalo v ČSR 132 obyvatel, ve Francii 19, v Anglii 21, v Německu 49. Průměrná délka života dosahovala tehdy v západní Evropě 57–62 roků, v ČSR 53 let. Také kojenecká úmrtnost byla u nás přibližně dvakrát vyšší než na Západě.

Ani reálné mzdy dělníků nedosahovaly západního standardu. Např. ve dvacátých letech byly mzdy dělníků USA, Kanady nebo Austrálie třikrát až čtyřikrát vyšší, v Anglii dvakrát a v Německu jedenapůlkrát [Průcha, Faltus 1992: 53–54].

Období státního socialismu v českých zemích po roce 1945 je podle Wallersteina pokusem zemí semiperiferie dostihnout ekonomické jádro [Wallerstein, 1992: 84–87]. Ačkoli je možné označit postavení českých zemí před druhou světovou válkou za jeden z nejrozvinutějších regionů semiperiferie, nebo naopak za jeden z nejméně rozvinutých regionů jádra, politické události rozhodly, že se české země zúčastnily tohoto pokusu na straně semiperiferie sdružené do tzv. sovětského bloku. Jestliže tzv. socialistická industrializace přinesla zemím východní Evropy nepochybný civilizační vzestup, pro české země, kde probíhala tzv. druhá industrializace, nebyl vzestup zdaleka tak výrazný[8]. Po hospodářské stagnaci 80. let a zkrachování tohoto pokusu počátkem let devadesátých nebyl naopak propad českých zemí na žebříčku rozvoje tak drastický jako v případě většiny ostatních postkomunistických států a podle všeho je možné, že české země dosáhnou v následujících desetiletích pozice, kterou zaujímaly před druhou světovou válkou.

Podle Gundera Franka není pravděpodobné, že by nové členské země EU dosáhly díky svému členství postavení jádra [Gunder Frank, 1996: 58]. Rozšíření EU na jih a na východ spíše napovídá, že se z klubu zemí jádra bude EU stávat sdružením zemí jádra a semiperiferie, což povede k tlakům na její dezintegraci. Výsledky pokusů EU o ekonomickou konvergenci členských zemí za posledních dvacet let jsou stále rozporné. Naopak úvahy o vícerychlostní Evropě dávají tušit že i nadále bude existovat „vnitřní" Evropská unie zemí jádra obklopená zaostávajícími zeměmi semiperiferie. Podle ekonomických prognóz mají české země dosáhnout úrovně Německa a dalších států západní Evropy v horizontu třiceti let. Avšak prognózy podobné délky opravňují podle mnohých ekonomů k úvaze, že konvergence českých zemí a západní Evropy nebude aktuální ani ve střednědobém horizontu.

---

[8] Jedním z rozšířených mýtů ekonomické transformace bylo tvrzení o hospodářském rozkvětu českých zemí před rokem 1948 a následné „komunistické devastaci". Teorie světového systému a stejně tak i empirická data ukazují jednostrannost podobných názorů. Podobným mýtem je neorousseauovská představa krásného českého člověka, jehož charakter a schopnosti byly v tomto období na dlouhou dobu zničeny a problémy transformace pramení především z této skutečnosti.

Kritika teorie světového systému

Už od počátku čelila Wallersteinova teorie mnoha kritikám. Podle Sandersonova názoru sice má teorie světového systému své vady, ale bezpochyby je nám velkou pomůckou, jestliže chceme porozumět modernímu světu. Musíme si především uvědomit, že se jedná o abstraktní teoretický model, který se jen přibližně podobá realitě. Otázka nezní, zda model odpovídá realitě přesně, protože tomu tak není nikdy. Otázka zní, zda nám tento model poslouží pro poznání reality lépe než jiné modely, či zda nepotřebujeme vůbec žádné. Sandersonova odpověď je, že nám tento částečný model přece jen slouží lépe než modely jiné či žádné. Proti Wallersteinově teorii se obvykle uvádějí následující kritické argumenty:

1. **Jedná se o ekonomický redukcionismus.** Toto je nejčastější bod kritiky Wallersteinovy teorie, s nímž vystoupili poprvé Skocpolová [1977] a Zollberg [1981]. V zásadě tvrdí: Teorie světového systému nedává politice autonomní roli v rozvoji moderního světa. Státy nemohou být redukovány jen na své ekonomické funkce. Wallersteinova odpověď zní: Přirozenost kapitalistické ekonomiky nemůže vysvětlit všechno, ale může vysvětlit o hodně více než jiné blízké faktory.

Podle Skocpolové [1977] navíc neexistuje spojitost mezi jádrovou pozicí ve světové ekonomice a silným státem, když např. Nizozemí bylo v jádru, ale zároveň bylo relativně slabým státem, nebo když Švédsko bylo periferním, ale zároveň silným státem. Chase-Dunn ukazuje, že jádro obecně silné státy má. Jde jen o to, jak silný stát definujeme. Podle jeho názoru může být silný stát i státem decentralizovaným. Ač decentralizované státy vypadají na povrchu slabé, může být centralizovaný absolutistický stát ve skutečnosti daleko slabší.

2. **Historická přesnost.** Mnoho historiků vršilo důkazy, které vyvracejí v dílčích aspektech Wallersteinův model. Skutečností je, že historici nemají rádi jakýkoli typ abstraktního modelu. Určitě se model v dílčích věcech mýlí, ale budeme bez tohoto modelu někde dál, ptá se Sanderson?

3. **Přehnaný holismus.** Teorie světového systému prý vidí svět více propojený, než ve skutečnosti je. Také existence nerovné výměny mezi jádrem a periferií je sporná. Tento základní element teorií světového systému prý nebyl nikdy empiricky dokázaný.

4. **Nutnost existence periferie pro rozvoj jádra.** Rané verze dependenční teorie a pravděpodobně i teorie světového systému říkají, ať už

přímo či nepřímo, že periferie byla důležitá pro ekonomický rozvoj centra. Tato teze je patrně chybná. Přesto může platit měkčí verze této teze, která říká, že rozvoj periferie může být pro jádro užitečný v mnoha směrech. Chase-Dunn například argumentuje, že existence vysoce vykořisťovatelné periferie umožnila kapitalistům jádra udržet sociální smír tím, že mohli poskytnout dělníkům vyšší mzdy.

5. Prázdnost konceptu semiperiferie. Mnozí tvrdí, že koncept semiperiferie je formulován příliš vágně. Zdá se, že do semiperiferie jsou zasazené jen ty společnosti, jež se dobře nehodí ani do centra, ani do periferie. Koncept semiperiferie by byl nepochybně sporný, pokud by se obraz globální společnosti podobal pyramidě. Podle empirických údajů se ovšem dnešní světová společnost podobá spíše jakési šachové figurce s nepoměrně větší dolní částí a semiperiferie je jakýmsi hrdlem propojujícím hlavu s trupem.

6. Zbídačování periferie. Jak Wallerstein dokládá, periferie zažila absolutní úpadek životní úrovně během doby rozvoje světového systému. Toto tvrzení bylo často kritizováno. Méně kritizovatelný je ale již fakt, že periferie a semiperiferie zažily relativní úpadek: kvůli tomu, že se nerozvíjely tak rychle jako jádro, prohlubovala se mezi nimi propast.

7. Teleologické zdůvodnění. Wallersteinova teorie je někdy nazývána funkcionalistickou: Jde o systém. Wallerstein často hovoří o věcech, jež jsou pro světový systém nutné, aby přežil.

8. Cirkulacionismus. Robert Brenner [1977] označil teorii světového systému za spíše cirkulativní nežli produktivní koncepci kapitalismu. Wallerstein prý zdůrazňuje především výměnu (obchod) a nevšímá si výroby, a tedy ani třídních vztahů. Chase-Dunn proti tomu namítá, že „kapitalismus je definován jako systém, v němž se produkce zboží kvůli profitu objevuje v kontextu různorodých forem kontroly pracujících". Navíc státy jádra nejen obchodují s periferií, ale zakládají tam také produkující podniky.

9. Eurocentrismus a jádrocentrismus. I když prý na první pohled Wallersteinova teorie ukazuje vinu Západu za zaostalost třetího světa, ve skutečnosti je také zaměřena především na nejvyspělejší země. Třetí svět je v jejím pojetí redukován na pasivní oblast, která je začleněna do systému a následně vykořisťována. Podle Wallersteina se navíc tato oblast nemůže sama ze svého postavení dostat a musí čekat, až bude systém změněn sociálními hnutími pocházejícími především z jádra. Wallerstein proti tomu namítá, že aktivismus zaměřený na přeměnu světového systé-